

Overhoop en overleven

De impact van ziekte, dood en verlies

Hans Alderliesten

Proloog

Op een dag kan alles anders zijn. Op een gewone dag. Een vrijdag. Op die dag verandert alles. Goede tijden veranderen in slechte tijden. Slechte tijden veranderen in goede tijden. Niets is meer vanzelfsprekend, op die dag behoort de toekomst tot het verleden.

Het leven daarvoor was maakbaar. Geluk en welvaart afdwingbaar. Dacht je. Wij, de regisseurs van onze eigen levens. Onbekend met droefheid en kwetsbaarheid. Waar hebben ze het over, denk je. Stel je niet aan. Altijd op veilige afstand. Het gaat toch altijd over een ander.

Op een dag kan alles anders worden. Het perspectief wijzigt, definitief. Hoewel het over jou gaat, gaat ook alles buiten je om. Je kunt er niets tegenin brengen. Onheil vraagt niet of het welkom is.

Daarna kom je erachter dat alles anders is. En dat er eigenlijk niets veranderd is. Aanwezigheid mag veranderd zijn in afwezigheid, maar afwezigheid kan ook aanwezigheid zijn. Samen wordt alleen, maar alleen met samen behoort ook tot het repertoire.

Wat gebeurt er met je als het in de lente van het leven opeens herfst of winter wordt? Wat is de impact van kanker, dood en rouw op een dertiger en op diens omgeving? Ik weet het niet. Ik ga terug naar die gewone dag. Het is als de dag van gisteren. Een gestold moment. Vanuit het veilige heden stel ik vragen aan mezelf en aan de mensen om me heen.

Dit is een boek over hoop en over leven. *Overhoop en overleven*. Ik wil weten: hoeveel hoop heb je nodig om te blijven leven? Ik denk dat het antwoord *genade* is.

Hans Alderliesten

1. Kanker als *gamechanger*

*Het leven is een' krijgsbanier,
door goede en kwade dagen
gescheurd, gevlekt, ontvallen schier,
kloekmoedig voorwaards dragen.*

Guido Gezelle

‘Jullie horen hier niet.’ Tegenover ons zit een vriendelijke gastvrouw van het ziekenhuis. Een jonge meid, begin twintig, gewoon aan het werk. Telefoon op het bureau, ze apte net waarschijnlijk nog met haar partner. Of de papadag bevalt. Haar taak? Patiënten, bezoekers en taxichauffeurs ontvangen. Met de allervriendelijkste glimlach. Empathisch tot en met. Behulpzaam, voorkomend. Maar met mooie woorden bestrijd je geen angst. Vertel ons dat we dromen. Dat het een vergissing is – een gruwelijke vergissing. Niemand gaat voor z’n plezier naar het ziekenhuis – en zeker niet naar dit ziekenhuis.

We horen er wél. Lang zullen we in het Antoni van Leeuwenhoekziekenhuis in Amsterdam rondlopen. Te gast zijn. Maar meer ook. Soms blijven we een nacht over. Vaak lunchen we er. Ik zal er mailen, bellen, werken. We hebben in al die jaren de wijzers van de klok alle tijden zien aangeven. Lange dagen, lange nachten. Gehuild hebben we er, gelachen, gebeden en gedankt.

Die dag, die datum was voor ons *D-Day*. Sinds die dag is er een ‘voor’ en een ‘na’. Een *point of no return*. Een *gamechanger*. Lelijke Engelse termen, die hier van toepassing zijn. Op die manier zal ook blijken dat alle clichés waar zijn. Een dag om nooit te vergeten.

Nooit meer gewoon

De doorverwijzing kwam vanuit het ziekenhuis in onze eigen stad. Daar werkte ze. Daar was ze een collega. Het ging tot nog toe altijd over anderen. Tijdens de zwangerschap van onze tweede rezen er twijfels. Na de geboorte maar even beter naar kijken, luidde het advies. Het zou een vergissing zijn met grote gevolgen. Na de geboorte van onze jongste kon niemand er meer omheen: een tumor van 6,8 centimeter. Zoals bepaalde data je bijblijven, blijven ook dit soort feiten je bij. 6,8 centimeter is voor mij geen neutraal getal meer.

Op naar Amsterdam. Een lange rit, ongeveer een uur. Als het tegenzit twee uur. Honderden ritten zullen volgen. En alsmaar diezelfde weg. Rotonde bij Bodegraven, N11, afslag Alphen aan den Rijn, provinciale weg naar Leimuiden, A4 langs Schiphol, afslag Slotervaart. We kunnen de route dromen. Het zal nooit een gewone weg zijn. De N11 is voor altijd ónze weg. Gewoon bestaat niet meer, de vanzelfsprekendheid is gestorven.

Ik weet niet hoe wij in de auto zaten. Er was geen weg, maar we kwamen er wel. Het was niet mogelijk, maar het lukte toch. We spraken wel, maar nergens over. We hoorden het wel, maar luisterden niet. Onze wereld is een bezeten wereld – en wij weten het. Waar zijn onze gedachten? Wie zit er naast mij? En wie ben ik? Wij. Maatjes voor het leven, waar nog maar een kwart van voorbij was. We waren allebei 25 lentes jong. Wie ben je als je 25 jaar bent? Relatief jong getrouwd, vroeg kinderen. Gelukkig wisten we niet wat we nu wel weten. Dat dit voortaan ons leven zou domineren. Dat alles, alles ervoor zou wijken. Dat er een dag zou aanbreken waarop we niet samen uit dit ziekenhuis zouden komen. Je weet nooit wat je niet weet – zalige onwetendheid. Je moet niet alles willen weten, dan ontroof je het leven van zijn verrassende wendingen en plots.

Alles over hoop

Misschien is het mogelijk blanco een ziekenhuis te bezoeken. Zoals je tijdens de vakantie een kathedraal bezoekt. Even rondneuzen, kaarsje aansteken, naar het orgel luisteren en weer de

warmte in. Bijna gedachteloos, want je kunt vaak niet navertellen in welke gebouwen je bent geweest. Is het te vergelijken met muziek in een restaurant? Je hoort het wel, maar het is akoestisch behang, tenzij er een stilte valt of er een nummer voorbijkomt waar je iets mee hebt.

Alles verandert als het over jou gaat. Het is veilig om over ziekenhuizen, diagnoses en aandoeningen te spreken als je er zelf niet in de eerste persoon bij betrokken bent. ‘Lijden betekent aanvaarden,’ zo leren we van de Russische schrijver Fjodor Dostojevski. Aanvaarden dat het over jou gaat. ‘Het is heel wat anders als dingen jezelf betreffen en niet anderen, en als ze in de werkelijkheid plaatsgrijpen en niet in de verbeelding,’ aldus C.S. Lewis. Verbeelding is een sterk wapen, maar de werkelijkheid is vaak rauwer. Anders ook. Minder gepolijst. Toch is het waar: hoop doet leven. Zelfs als alles overhoop ligt. Alles over hoop. Overhoop en overleven.

Misschien wandelen we straks wel vrolijk het ziekenhuis uit. Betalen we met plezier de veel te hoge parkeerkosten. Parkeerplaatsen bij ziekenhuizen zijn melkkoeien, zoals files dat voor de rijksschatkist zijn. Ik kan uit mijn hoofd vertellen hoeveel parkeergeld je voor het eerste uur betaalt, hoeveel voor drie uur, enzovoorts.

Men zegt dat je op crisissituaties en trauma’s op drie manieren kunt reageren: vechten, vluchten of bevriezen. Het is afhankelijk van karakter en opvoeding. Maar er is geen keuze. Je hébt kanker, dementie of MS; je bént het niet. Je moet overleven, of je wilt of niet. Niet leven is voor de meesten van ons geen optie. Opgeven is geen optie.

Voor ons dus ook niet. Je geeft je over – aan ziekenhuissecretarissen, wachtkamers, taxichauffeurs, scans en trappenhuizen. ‘Jullie mogen de hal door, aan het einde links, dan de eerste gang in rechts.’ Hoe vaak zouden we gehoord hebben: ‘Mevrouw Alderliesten...?’ Zinnetjes als: ‘Melden bij de balie aan het einde van de gang.’ Betekenisloze taal, tot het over jou gaat. Dat jouw naam wordt afgeroepen. Dat iemand zegt: ‘Even kijken, ja ik zie uw naam staan, ik zal tegen de arts zeggen dat u er bent.’ Dank u. En vervolgens wachten. Seconden worden minuten, minuten

worden uren. Koffie die naar thee gaat smaken en thee naar koffie.

Tachtig

Alle seinen stonden op rood. Het enige wat meeviel was dat er een goede behandeling voorhanden was. Daar waren we blij mee – er blijft altijd een luikje openstaan. We wisten dat het niet goed zat, je intuïtie heeft zelden ongelijk. ‘Het hart heeft zijn eigen redenen waar de rede niets van weet,’ wist de Franse wiskundige en filosoof Blaise Pascal. Oftewel: onderbuikgevoelens zijn sterker dan al het geredeneer van de wereld. Een ongunstige tumor, maar een gunstige behandeling. Een rode kaart en een groene kaart – alsof de videoscheidsrechter een correctie aanbrengt op de werkelijkheid. De gevreesde ziekte. De grote ziekte. Om *doodziek* van te worden.

‘We gaan ervoor dat u tachtig wordt.’ Een zinnetje om nooit te vergeten. In onze ziel gegrift. De behandelend oncoloog zou een optimistische gids door ziekteland blijken te zijn, tot het einde toe. Moed inpraten. Mogelijkheden zien. Vooral: het beste voor hebben. Alles uit de kast halen. Zou ze beseft hebben hoe krachtig deze uitspraak was? ‘Tachtig.’ Wie zal het zeggen? Leeftijd is een menselijk construct.

Een diagnose is vaak het begin van het einde en het einde van het begin. We wisten het en ook helemaal niet. Een *point of no return*. Zolang iets geen naam heeft is het er niet. Wij zijn meer dan ons brein, maar onzegbaar is het zusje van onbestemd. Soms lucht een diagnose op – vooral bij mantelzorgers en omstanders is dat nogal eens het geval. Erkenning van wat je al wist. Nicci French schrijft: ‘Zolang er geen diagnose is gesteld, geen naam aan is gegeven, dringt het niet tot je door.’ Maar ook: ‘De dag na de diagnose ben je nog steeds dezelfde persoon.’ Er is feitelijk niets veranderd, maar de wereld staat op z’n kop. Ik moet het nog preciezer zeggen: *jouw* wereld staat op zijn kop. De rest rent vrolijk door. Een slechte diagnose is een slechte diagnose, maar jij bent nog steeds jezelf. Het is ontzettend moeilijk om dat te blijven zien, in weerwil van omdenkers als: ‘De pessimist heeft altijd een paraplu bij zich.

De optimist heeft altijd een zonnebril bij zich. De realist checkt het weerbericht.’

Positief blijven, noemen ze dat. De strijd aangaan. Niet het kopje laten hangen. Goedbedoeld, maar het is geen strijd. Er zijn geen winnaars en verliezers. Lijden wordt niet beloond, althans nóg niet. Het discours met betrekking tot kanker maakt me boos, ik verdiep me in ervaringen van anderen, kom erachter dat we niet de enigen zijn die ertegenaan lopen. Ik zet me aan tot het schrijven van een artikel voor *Trouw*. De vonken spatten ervan af.

Het discours met betrekking tot de ziekte is rijk aan woorden die refereren aan strijd: strijd aangaan, kwade cellen verslaan, niet opgeven. Maar het is geen strijd. Niemand kiest voor kanker. Een militair is ervoor opgeleid, maar de wapenuitrusting tegen kanker zit niet in onze basispolis. Het discours impliceert ook dat je kunt verliezen. In overlijdensadvertenties komt het terug: de strijd verloren. Alsof het aan jou lag. Had meer strijd lust getoond. Ja, wat dan? (...) Onwetendheid kan niemand kwalijk worden genomen, onvoorzichtigheid wel. ‘Jullie gaan de strijd winnen,’ klinkt het dan. Lege woorden van omstanders kunnen onbarmhartig zijn. Kanker hebben is één, het weerstaan van zogenaamde empathie is twee. Hoe wapen je je tegen iemand die erop staat een kop thee met je te drinken terwijl je daar geen zin in hebt? Hoe onderscheid je ramptoerisme van mededogen?

Nieuw woord

Chemotherapie. Met ingang van heden. Weinig tijd om na te denken. Of je kiest voor een behandeling? *Shared decision making*? De arts-patiëntrelatie is per definitie ongelijk. Als patiënt heb je een kennisachterstand. ‘Je wordt door het radarwerk meegesleurd, machteloos tegenover de diagnose van specialisten, hun verwachtingen, hun beslissingen. De patiënt is hun eigendom geworden,’ merkt Simone de Beauvoir dramatisch op. Zij zag het bij haar moeder gebeuren – ik bij mijn vrouw. In het digitale tijdperk is iedereen dokter, Google de

huisarts bij uitstek. Maar in de spreekkamer van de oncoloog kom je er niet ver mee. Wij niet tenminste.

Wat is chemotherapie? Als je het niet zelf hebt gezien of ervaren, weet je niet wat het is. Dat geldt voor veel meer. Misschien wel voor alles. Wat is verward gedrag? Wat is euthanasie? Wat is MS? Wat is spierdystrofie? De echtgenoot van schrijfster en ex-kankerpatiënt Beatrice Hofman Hoek schreef een brief aan haar: ‘Tot die tijd hadden we nooit wat met kanker te maken gehad. In feite was oncologie een nieuw woord in ons woordenboek. Kanker was iets dat andere mensen hadden. Nu moesten wij het onder ogen zien. Voor mij heeft het woord ‘kanker’ dezelfde klank als het woord ‘levenseinde’.

Wij wisten niet wat chemotherapie was. Zalig de onwetenden! Iets met zakjes toch? En eng, gevaarlijk? Mensen met een kaal hoofd. Vermoeid zijn. Stereotypen kunnen diepgeworteld zijn in de publieke opinie. Het is de macht van taboes, van angst, stigma’s en vooroordelen. Alsof alle ouderen zwak zijn, alle vluchtelingen werkloos en alle mensen met kanker kaal.

Zoals bij alles, komen er bij chemotherapie ook praktische uitdagingen om de hoek kijken. ‘Past donderdag als chemodag in jullie agenda?’ Even denken aan werk, kinderdagverblijf en school. ‘Ja, doe maar...’ En meer. ‘Als je chemotherapie hebt gekregen, mag je niet zelf autorijden.’ Altijd een chauffeur bij je – misschien familie, iemand uit de kerk? Of ik, maar hoe regel ik dat met mijn werk? ‘Het kan zijn dat je haar uitvalt vanwege de chemotherapie, misschien ook niet, de secretaresse geeft een foldertje mee met tips hoe je daarmee om kunt gaan. Ook staan er adressen in van kappers.’ Prima – als kaal zijn het ergste is! ‘Hebben jullie meer dan één toilet? Het is verstandig om de eerste dagen na de chemo een apart toilet te gebruiken in verband met de uitscheiding van cytostatica.’ Kan er ook nog wel bij. In de spreekkamer bij de arts wordt veel gezegd, gedacht, gehuild. Belangrijk om mee te schrijven, of het gesprek op te nemen. In elk geval goed om met z’n tweeën te gaan, het is zo overweldigend dat je na zo’n behandelplangesprek niet meer weet welke dag het is, waar je je auto hebt geparkeerd en waar je kinderen ook alweer zijn.

Management by email

Wij weten héél veel, de mensen om ons heen weten héél weinig. Nog niets. Dat zal snel veranderen. Vaak zie je niet aan de buitenkant hoe het met iemand gaat. Het staat nu eenmaal niet op mijn voorhoofd geschreven wat er met me aan de hand is. En het staat ook niet in de sterren. Het leven is niet ondertiteld, je wéét vaak niet wat er aan de hand is en gelukkig weet je ook niet wat je te wachten staat. Stel je voor dat je het zou weten. Dat je zou weten dat je volgende week een hartstilstand zou krijgen. Je zou geen oog meer dichtdoen. Een pleidooi voor verrassingen, voor het onverwachte, voor wat je krijgt.

Eenmaal thuisgekomen sturen we een mail. We weten bij voorbaat: deze mail zal worden doorgestuurd. We wegen elk woord. Woorden roepen vragen op, al beseffen we dat maar half. Een ongelezen mail. Borstkanker. Wat? Zij, ja. Het staat er echt. Er is geen weg terug. Er is geen weg. Onze weg loopt door de zee.

Goed nieuws verspreidt zich snel. Slecht nieuws nog sneller. Hoeveel mensen zouden die dag met ons meegereisd zijn? We hebben het tegen elkaar gezegd: we gaan met een zwaarbeladen auto richting Amsterdam, zoveel meerijders en meebidders. Onder de indruk van zoveel betrokkenheid. We zien het aan kaartjes, appjes en mailtjes.

Bij de kerk biedt een gemeentelid zijn auto aan. Er komt iemand strijken. De predikant informeert naar ons geestelijke welzijn, maar ook of we financiële uitdagingen voorzien. *Life events* kunnen inderdaad voor stapelingsproblematiek zorgen: je wordt ziek, raakt je baan kwijt, kunt de hypotheek of huur niet meer betalen, enzovoorts. Een fotograaf biedt last minute een fotoshoot aan: nu heeft ze nog een mooie bos haar. De kinderen zijn in goede handen, het sociale netwerk bereidt zich voor op het plakken van pleisters. ‘We zijn verbaasd en dankbaar voor alle hulp die we aangeboden krijgen. Bijzonder om te ervaren dat zoveel mensen om je heen staan. Het meelevende en meebidden doet ons goed,’ schrijven we in een mail.

In onze kerkelijke gemeente wordt in een weeknieuwsbrief het wel en wee van gemeenteleden gedeeld. Door de jaren heen

hebben we veel formuleringen ingezet – alsof we onze eigen woordvoerder waren. ‘Kreeg een moeilijke boodschap te horen.’ ‘Ondergaat behandelingen.’ ‘De situatie is zorgelijk, we bidden om kracht.’ ‘Er is dankbaarheid voor een goede uitslag.’ Zinnetjes die vragen beantwoorden en vragen oproepen. De diagnose is een *gamechanger* die ons leven voorgoed verandert. Geen dag zal meer gewoon zijn. ‘Hoe gaat het?’ zal een moeilijke vraag worden. Als je zelf niet weet hoe het gaat en wat er aan de hand is, hoe kun je dat dan uitleggen? De vragen van omstanders zijn ook onze vragen. Mag mijn vraag het antwoord op jouw vraag zijn? Fijn dat mensen naar je vragen, je niet negeren, maar naar je omzien, in liefdevolle betrokkenheid, uit oprechte belangstelling. We weten ons gezegend – je zou maar driehoog in een flat wonen en nauwelijks een sociaal netwerk hebben...

Jij, ik, wij

Bij mijn vrouw is borstkanker geconstateerd. De situatie is ernstig. Jong getrouwd – onbezonnen, onbezorgd. In de dienst op onze trouwdag klonk het: al heb je niets, maar God aan je zijde, dan heb je toch alles. Op onze trouwdag beloofden we elkaar trouw te blijven in goede én kwade dagen. Waarschijnlijk zijn dit de kwade dagen. Later zou blijken dat dit ook goede dagen waren. Op de bodem van je bestaan zie je scherper waar het écht om draait. Op de rand van de afgrond is het uitzicht het mooist. Op de rotsen groeien de mooiste bergbloemetjes.

Vanaf het moment dat de diagnose werd gesteld, ging het licht uit. Heb ik het haar kwalijk genomen? Ik weet het niet. Denk het niet. Ze kreeg minder oog voor de wereld om haar heen. En daar kon ze niets aan doen.

Is het een optie om weg te rennen? Om te kiezen voor mezelf? Om te zeggen: ik trek dit niet. Ik ga mezelf niet opofferen. ‘Niemand kan zeggen: “Ik offer me op,” zonder bitterheid te

voelen,' aldus Simone de Beauvoir. Ik ben veel te jong om mantelzorger te zijn. Maar mantelzorg is geen keuze, ook niet als je vijfenzeventig bent. Mantelzorg overkomt je. Kanker heb je samen. Ren niet weg voor verdriet, pijn en lijden. Of ze bij het leven horen? Ik denk het niet. Leven is de bedoeling, de dood een indringer. In lijden, pijn en verdriet ligt betekenis en zin – om beter zicht te krijgen op het doel van het leven. En op de dood. Een pijnlijke oefening, als slijpsteen voor de geest.

Als je elkaar kunt vasthouden op de meest moeilijke momenten dan is de liefde echt. Ware liefde toont zich niet alleen op Valentijnsdag of op je trouwdag, maar op de dag erna. Ná de kater, ná de diagnose. En misschien zelfs na de dood. Ware liefde is gevende liefde. We gaan als samenleving krampachtig om met hoogtijdagen: dán moet alles perfect zijn. Dan moet 'het' er zijn. En de *day after*? Als je samen een diagnose kunt dragen, kun je veel aan. Als je een 'mooiweerkampeerder' bent, pak je bij het eerste het beste buitje je boeltje bij elkaar. Op zoek naar een zonniger oord. Regen en zonneschijn wisselen elkaar af, zoals vreugde en verdriet elkaar afwisselen.

'Realiseer je,' houdt een medisch specialist uit Amsterdam ons voor, 'dat de ziekte jullie leven gaat domineren.' Zoiets vermoedden we al. Er klinkt meer. '... en dat de mensen om je heen een uitdaging voor je gaan vormen.' Het blijkt waar te zijn – op een andere manier dan we hadden gedacht.

Je kunt problemen waar je je mee geconfronteerd ziet maar beter aanvaarden als feiten, in plaats van dat je je verzet. Maak je, zoals de Griekse filosofen leren, uitsluitend druk om dingen waar je invloed op hebt. Was het niet Plato die beargumenteerde dat angst voor de dood irreal is? Geduldig aanvaarden, beheerst reageren, moedig dragen; dat wijst hij aan als juiste levenshouding: 'We doen er het beste aan zo rustig mogelijk te reageren op de dingen die ons overkomen en ons niet op te winden. In de eerste plaats staat het niet vast in hoeverre zulke gebeurtenissen inderdaad negatief zijn, in de tweede plaats schieten we er niets mee op als we ons ergeren, verder is het leven het niet waard dat je je er erg druk over maakt en ten slotte verspert verdriet de weg voor iets wat ons in zulke

omstandigheden zo snel mogelijk te hulp moet komen.’ Zou het zo zijn?

We zitten in de spreekkamer, zien een witte jas, kijken naar elkaar. De witte jas richt zich tot mij. Het zal een van de weinige keren zijn dat er rechtstreeks tot mij wordt gesproken – de mantelzorger zit er meestal letterlijk naast. ‘Realiseer je dat je vrouw degene is die ziek is, jij bent níet ziek.’

Het is september en het is regenbogenweer. We rijden onder de regenboog naar Amsterdam. En terug. ‘Een boog in de wolken, als teken van trouw.’ Hoe donkerder de lucht, hoe scherper het contrast. Ruimte in de benauwdheid, een glimlach door de tranen heen. We houden elkaar vast. We gaan ervoor. Een hand op haar knie. Een zakdoek die een traan wegveegt. Overgave. En veel liefde.

We zijn toegelaten op de leerschool van het lijden. Een private school, die geen toelatingseisen hanteert, maar waar ook geen pauzes zijn. Het was de Deense filosoof Søren Kierkegaard die over deze school schreef: ‘De leerschool van het lijden is een stille tijd van versterving – in deze school is het gedurende de lessen altijd stil.’ Het is inderdaad stil in onze auto. Doodstil.

'Het afscheid is die nacht definitief: zij beneden, ik boven.
En andersom: zij Boven, ik beneden. Zij dood, ik levend.
En andersom: zij levend, ik dood.'

Op een dag kan alles anders zijn. Wat gebeurt er met je als het in de lente van het leven plotseling winter wordt? In dit boek beschrijft de auteur van pijnlijk dichtbij hoe zijn vrouw, vijftientig jaar oud, de diagnose kanker krijgt, en welke impact dat op hun leven heeft. We volgen hen op de voet, ook als de dood zijn intrede doet en de auteur alleen verder leeft. In dit verhaal over hoop en over leven zet de auteur de ziekte, de dood en het verlies in breder perspectief. Door alles heen blijkt Gods genade te schitteren.

Hans Alderliesten is adviseur maatschappelijke vraagstukken en bekleedt verschillende bestuurlijke functies. Eerder verschenen van zijn hand: *Grote denkers over grote dingen* en *Augustinus voor mensen van nu*.

'Een prachtig, indringend en eerlijk verhaal.

Er bestaat nog geen handboek over de manier waarop de omgeving zou moeten omgaan met mensen met kanker. Ik denk dat dit zo'n boek is.'
– behandelend internist-oncoloog

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 9789043534703 • NUR 402/711

9 789043 534703